

Sławomir Cudak

Przemoc psychiczna wobec dziecka jako forma dysfunkcji emocjonalnej w rodzinie

Pedagogika Rodziny 1/2, 63-70

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Cudak

Przemoc psychiczna wobec dziecka jako forma dysfunkcji emocjonalnej w rodzinie

Streszczenie

Współczesna rodzina, zarówno w Polsce, jak i na świecie, coraz częściej przeżywa sytuacje kryzysowe. Agresja i przemoc są zjawiskami społecznymi, które zaburzają prawidłowy rozwój dziecka, szczególnie w sferze psychicznej. Konsekwencją tych zachowań rodzicielskich jest izolacja i osamotnienie dziecka tak w środowisku rodzinnym, jak i rówieśniczym.

Summary

Contemporary family, both in Poland and the world, is increasingly experiencing crisis situations. Aggression and violence are social phenomena that disrupt normal child development, particularly in the area of psychic sphere. The consequence of such parental behavior is isolation and loneliness of the child both the family and peer environment.

1. Wprowadzenie

Współczesna rodzina, zarówno w Polsce, jak i na świecie, coraz bardziej przeżywa różne sytuacje kryzysowe. W społeczeństwie polskim w ostatnim dwudziestoleciu niekorzystne okoliczności funkcjonowania rodziny zostały spotęgowane przemianami społecznymi, politycznymi i gospodarczymi. Pośrednie skutki transformacji społeczno-ekonomicznej mogą tworzyć zespół wielostronnych uwarunkowań motywujących i stymulujących zachowania agresywne dzieci, młodzieży i ludzi dorosłych. Dzieje się to także we wspólnotach rodzinnych, zwiększając tym samym rozmiar zjawisk różnych postaci przemocy domowej i pozarodzinnej.

Z jednej strony we współczesnych czasach widoczny jest postęp cywilizacyjny, kulturowy, wzrost poziomu wykształcenia i demokratyzacji w społeczeństwie, a także partnerstwo w rodzinach, z drugiej strony natomiast obserwujemy coraz większy rozmiar i nasilenie zachowań agresywnych, przemocowych w różnych środowiskach społecznych, przede wszystkim w kręgu rodzinnym.

Powszechnie podkreśla się, że do przemocy w rodzinie dochodzi w obliczu wielostronnych trudności, które przekraczają możliwości funkcjonowania życia rodzinnego. Bezrobocie, bieda, alkoholizm, izolacja społeczna oraz kumulacja nierozwiązanych problemów życiowych mogą powodować różne dysfunkcje w środowisku rodzinnym. D.M. Bartnicka (2003: 15) słusznie dowodzi, że rodziny dysfunkcyjne „nie potrafią pomyślnie rozwiązywać swoich kryzysowych sytuacji i nie wypełniają swoich funkcji wystarczająco dobrze”.

S. Kawula (1999: 136) wyraża pogląd, że dysfunkcjonalność rodziny może dotyczyć różnego zakresu realizowanych zadań. Może to być: *dysfunkcja całkowita* – oznacza, że w rodzinie występuje kompletne niepowodzenie w realizacji zadań rodziny i muszą ją w tym zastąpić wyspecjalizowane instytucje lub *dysfunkcja częściowa* – występuje wtedy, gdy rodzina nie potrafi prawidłowo realizować pewnych jej zadań i podstawowych funkcji. Dlatego też możemy wyodrębnić w rodzinie różne, pojedyncze dysfunkcje, nazywane przez S. Kawulę dysfunkcją częściową, takie jak: dysfunkcja socjalizacyjna, ekonomiczna, opiekuńcza, wychowawcza, moralna i emocjonalna.

W rodzinie o zaburzonych funkcjach emocjonalnych dzieci nie mogą zaspokoić swoich potrzeb psychicznych i społecznych, występuje w nich zakłócenie wewnętrznego dialogu, życzliwości, agresja, przemoc psychiczna (Świdarska, 2008).

Dziecko przebywa w rodzinie najdłużej spośród wszystkich środowisk wychowawczych i grup społecznych – od urodzenia aż do usamodzielnienia się społecznego, ekonomicznego i psychicznego. Stąd też w pierwszych okresach rozwojowych jest ono całkowicie uzależnione od rodziny pochodzenia.

Ten stan zależności wynika z potrzeb opiekuńczych związanych z bezbronnością małego dziecka. We wspólnocie rodzinnej powstaje również zależność natury emocjonalnej warunkująca późniejszy rozwój społecznych i psychicznych relacji interpersonalnych w środowiskach społecznych. Rodzina wywiera istotny wpływ na całe życie dziecka. Przy nieprawidłowym jej funkcjonowaniu, szczególnie dysfunkcji emocjonalnej, doprowadza do tworzenia się zaburzeń w jego zachowaniu, rozwoju i socjalizacji.

2. Analiza pojęcia przemocy domowej

Agresja i przemoc są zjawiskami społecznymi, które mają negatywną ocenę i zaburzą rozwój szczególnie w sferze psychicznej dziecka – ofiary tych czynów. Zachowania agresywne i przemocowe często wzajemnie się przenikają. Przemoc może być konsekwencją agresji lub odwrotnie – agresja może występować jako skutek przemocy w rodzinie.

Pojęcie przemocy domowej w ogólnym rozumieniu społecznym obejmuje wszelkie odmiany złego traktowania tych członków rodziny, którzy nie są w stanie skutecznie się bronić.

Przemoc w rodzinie H.D. Sasol (1998: 47) określa jako „zamierzone i wykorzystujące przewagę sił działanie, skierowane przeciw członkom rodziny, które naruszają prawa i dobra osobiste powodując cierpienia i szkody”.

Treść tej definicji zwraca uwagę na „zamierzone” czynności jednych osób w rodzinie przeciwko drugim członkom rodziny. Mogą jednak, naszym zdaniem, występować zjawiska różnych rodzajów przemocy stosowanej w rodzinie na drodze niezamierzonych, nieświadomych czynności rodzicielskich wobec dziecka. Zachowania niezamierzone, bez refleksji pedagogicznej rodziców, stanowią często różne formy przemocy stają się z reguły działaniami wyuczonymi w interakcjach między członkami rodziny. Stanowią niejako rytuał zachowań w rodzinie, krzywdząc w sposób nieświadomy i niezamierzony członków rodziny (najczęściej dzieci), przysparzając im cierpień fizycznych bądź psychicznych.

Pospiszyl dokonuje analizy empirycznej i teoretycznych rozważań dotyczących stosowanej przemocy w środowisku rodzinnym. W sposób szeroki i wielostronny ujmuje określenie tego pojęcia. Jej zdaniem przemoc w rodzinie (przemoc domowa) to takie „działanie lub zaniechanie w ramach rodziny, dokonywane przez jednego z jej członków przeciwko pozostałym, z wykorzystywaniem istniejącej lub stworzonej przez okoliczności przewagi sił lub władzy, godzące w ich prawa albo dobra osobiste, a szczególnie w ich życie lub zdrowie (fizyczne lub psychiczne) oraz powodujące w nich szkody lub cierpienia” (Pospiszyl, 1994: 47). Takie określenie przemocy w rodzinie uwzględnia zarówno jej intencjonalność, jak i przypadkowe, niezamierzone sytuacje rodzinne oraz rodzaj zachowania rodziców sprawiający szkody psychiczne lub fizyczne dziecku lub innej osobie funkcjonującej w rodzinie, a także konsekwencje rozwojowe, emocjonalne, prawne, społeczne, jakie wynikają ze stosowania przemocy domowej.

W środowisku rodzinnym może występować przemoc w interakcjach małżeńskich, rodziców wobec dziadków, między rodzeństwem oraz przemoc jednego bądź obojga rodziców w stosunku do dziecka.

Dokonując analizy pojęcia przemocy w rodzinie, należy przyjąć, iż są to pewne negatywne zachowania bądź zaniedbania rodziców przejawiane w sposób intencjonalny lub nieświadomy z użyciem siły fizycznej i władzy rodzicielskiej w celu wymuszenia od dziecka określonego zachowania. Przemoc rodzicielska w kategoriach prawnych, pedagogicznych czy psychologicznych zawsze jest negatywnym zjawiskiem społecznym i niesie z sobą negatywne skutki emocjonalne, biologiczne, socjalizacyjne i opiekuńcze.

3. Przemoc psychiczna wobec dziecka – destrukcja emocjonalna rodziny

Przemoc psychiczna w rodzinie określana jest często jako przemoc emocjonalna. Jest ona bardziej ukrytym, utajonym rodzajem przemocy niż przemoc fizyczna, która jest widoczna w postaci siniaków, złamań, uszkodzeń skóry czy skaleczeń ciała. Omawiana przemoc emocjonalna stosowana jest bardzo często. Można ją określić negatywne zachowanie werbalne rodziców lub jednego rodzica w stosunku do dziecka, które poniża jego godność poprzez upokarzanie emocjonalne osobowości. Powoduje to zaburzenie jego rozwoju psychicznego i społecznego funkcjonowania.

Przemoc psychiczna wobec dziecka w rodzinie z dysfunkcją emocjonalną występuje w każdym typie przemocy, tj. krzywdzeniu fizycznym, emocjonalnym, seksualnym i zaniedbaniu opiekuńczym, wychowawczym czy ekonomicznym.

Każdy rodzaj wymienionej przemocy zawiera w sobie w większym lub mniejszym nasileniu negatywne przeżycia psychiczne u dziecka, które powodują zaburzenia emocjonalne w czasie krótko- lub długotrwałym. Nie jest możliwe, by oddzielić ból fizyczny podczas przejawianej przemocy od cierpienia emocjonalnego, które dziecko z pewnością przeżywa. Jeszcze większa przemoc psychiczna u dzieci występuje podczas wykorzystywania i molestowania seksualnego. Zaniedbania ekonomiczne, socjalizacyjne, opiekuńcze czy też wychowawcze rodziców w stosunku do dzieci również niosą ze sobą pewną przemoc psychiczną, choć może w niewielkim stopniu, ale zawsze przejawiającą się w negatywnych przeżyciach i zachowaniach.

Przypadki psychicznego znęcania się nad dzieckiem ujawniane są najczęściej w rodzinie z dysfunkcją emocjonalną w sytuacji przemocy fizycznej. Dotyczą one jednak bardziej hałaśliwych form zachowania rodziców takich jak: agresja w postaci krzyków, wyzywanie, oczernianie, wyszydzanie. Takie postępowanie może wzbudzić zainteresowanie środowiska lokalnego, sąsiedzkiego i opinii społecznej. W środowisku rodzinnym istnieją jednak metody oddziaływań wychowawczych daleko bardziej wyrafinowane od stosowanej przemocy psychicznej, często ukryte pod maską rzetelności i uczciwości, którym na pozór nic nie można zarzucić (Pospiszyl, 1994). Dlatego też J. Mellibruda (1998) w przemocy rodzinnej, a szczególnie w przemocy psychicznej wyróżnia przemoc „chłodną” i przemoc „gorącą”. Ta pierwsza charakteryzuje się spokojnym krytykowaniem dziecka, zwracaniem uwagi na niestosowne zachowanie, brakiem zainteresowania, biernością emocjonalną rodziców, brakiem dialogu w środowisku rodzinnym, unikaniem interakcji werbalnej i niewerbalnej z dzieckiem, zakazy i nakazy w postępowaniu z dzieckiem. Tego rodzaju przemoc psychiczna w rodzinie wobec dziecka w powszechnym społecznym uznaniu nazywamy sposobem oddziaływania wychowawczego rodziców. Może ono jednak wywoływać pewne zaburzenia emocjonalne u dzieci w postaci: agresji, złości, nienawiści, bierności, apatii, celowych negatywnych zachowań jako psychicznej obrony wobec rodzicielskiego „molestowania” psychicznego.

Przemoc „chłodna” jest w zachowaniach rodzicielskich wobec dziecka znacznie spokojniejsza od przemocy „gorącej”, choć często spokój ten przybiera cechy obojętności, bierności i izolacji emocjonalnej, która z pewnością przyczynia się do krzywdzenia psychicznego dziecka.

Większe jednak cierpienie emocjonalne spowodowane jest tzw. „gorącą” przemocą. Ma ona miejsce wówczas, gdy agresja werbalna rodziców skierowana jest na dziecko – ofiarę przemocy i zachowania te przynoszą znaczną szkodę w rozwoju psychicznym, a nawet zaburzenia dotychczasowego rozwoju społecznego i emocjonalnego dziecka. Rodzice z dysfunkcją emocjonalną nie kontrolują swej agresji i gniewu. Rozwój negatywnych relacji zawęża świadomość wychowawczą rodzi-

ców. Istotną rolę w „gorącej przemocy” odgrywają zarówno wyuczony w środowisku rodziny pochodzenia zachowania agresywne, jak i genetycznie zdeterminowana nademocjonalność, gwałtowność i intensywność reagowania na wszelkie negatywne bodźce – zachowania dziecka we wspólnocie rodzinnej. Są one przyczyną powstawania i rozwoju dysfunkcji emocjonalnej w środowisku rodzinnym, która powoduje psychiczną przemoc wobec dziecka.

Analiza psychologiczna i pedagogiczna podejmowanych zachowań werbalnych i niewerbalnych przez rodziców – sprawców przemocy psychicznej – dowodzi, że tego rodzaju przemoc upodabnia się do stosowanych w oddziaływaniach rodzicielskich metod przymusu, dominacji rodzicielskiej, ciągłego wykorzystywania władzy ojcowskiej czy macierzyńskiej. Metoda ta jest konsekwencją manipulacji psychicznej realizowanej przez opiekunów w stosunku do dziecka. Stanowi ona w większym lub mniejszym stopniu negatywną działalność emocjonalną w rodzinie, w wyniku której rodzice wpływają na psychikę dziecka, a nawet myślenie i postawy, by uzyskać pełną kontrolę nad jego zachowaniem i postępowaniem. Kreują je według własnego modelu. Najczęściej opiekunowie, by wymusić na dziecku posłuszeństwo stosują: straszenie, krzyki, wszelkiego rodzaju przewiska, wymuszenia piętnujące dostrzeżone słabości u dziecka, co powoduje często poniżenie jego godności osobistej. Zdarzają się sytuacje, w których rodzice odmawiają uznawanych wartości dziecka, mówiąc mu wprost, że jest gorsze od innych, że nic nie potrafi wykonać.

Przemoc psychiczna ma miejsce również wtedy, gdy rodzice nie szanują prawa dziecka do intymności czy do posiadania tajemnic. Ma to miejsce szczególnie często u dziewcząt w okresie dorastania. Tworzą się wówczas sytuacje konfliktowe w środowisku rodzinnym, gdyż rodzice zaburzają wewnętrzne często skryte emocjonalne funkcje w grupie koleżeńskiej, przyjacielskiej czy nawet na podłożu ukrywanej miłości do kolegi czy koleżanki.

W 1998 r. w ramach programu badawczego Fundacji „Dzieci Niczyje”, przeprowadzone zostały wśród dzieci badania (250 uczniów szóstych klas warszawskich szkół podstawowych) dotyczące psychicznego krzywdzenia dzieci przez rodziców. Najczęstszymi sytuacjami, które można uznać jako przejaw przemocy psychicznej w domu rodzinnym, były, według deklaracji dzieci, sytuacje krzywdzenia emocjonalnego. Aż 52% z nich miało poczucie, iż nie spełniają oczekiwań swoich rodziców, którzy ciągle są z nich niezadowoleni, chcieliby, żeby ich dziecko było lepsze, spełniało ich oczekiwania wychowawcze i edukacyjne. Prawie połowa badanych dzieci (47%) co najmniej raz doświadczyła poniżającego wyzywania przez rodziców; 29% dzieci uznaje swoich rodziców za nadopiekuńczych i nadmiernie kontrolujących, a ponad 15% dzieci uważa, iż opiekunowie nie interesują się ich problemami (Sajkowska, 2000).

Coraz częstszą formą przemocy psychicznej stosowaną we współczesnych polskich rodzinach jest nadmierna nadopiekuńczość rodziców w stosunku do swoich dzieci w różnych okresach życiowych. Dotyczy to szczególnie rodzin małych,

dwupokoleniowych z jednym bądź z dwojgiem dzieci. Niezależnie od wieku, poziomu wykształcenia i środowiska zamieszkania, rodzice przede wszystkim o niskiej świadomości wychowawczej coraz częściej przejawiają postawy nadopiekuńczości. Chroniąc dziecko przed pozornymi trudnościami i niebezpieczeństwami losowymi, ograniczają jego aktywność, potrzeby społeczne, współdziałanie w grupach rówieśniczych, wykonywanie różnych czynności w środowisku rodzinnym, lokalnym, a nawet szkolnym. Tę formę przemocy psychicznej J. Mazur określa jako „działanie sprawcy, które ma na celu ograniczenie właściwego rozwoju ofiary poprzez formy nadopiekuńczości, pozbawiające ją prawidłowego rozwoju psychofizycznego oraz doprowadzające do różnych form okaleczenia psychicznego i fizycznego” (Mazur 2002: 52). Przykładem tego rodzaju przemocy jest między innymi syndrom Münchhausena. Cierpią na niego matki, które „pozorują choroby swoich dzieci, wywołując je różnymi sposobami lub wzmacniają już istniejące, przedstawiając stan dziecka jako cięższy niż jest w rzeczywistości. Przyczyną takiego zachowania jest skomplikowana choroba psychiczna, której przyczyną jest zaburzenie osobowości” (Eckhard, 1998: 41). Nadopiekuńczość jest bardzo niebezpieczną formą przemocy emocjonalnej wobec dziecka, ponieważ w intencji bezgranicznej miłości i poświęcenia dla dziecka, zabija się w nim lub nie pozwala rozwinąć własnej tożsamości w jego osobowości. Nadopiekuńczy rodzice pozbawiają swoje dziecko możliwości podejmowania samodzielnych decyzji, a więc skazują je na uzależnienie od siebie, a w późniejszym czasie od innych. Młody człowiek nie ma możliwości uczenia się na doświadczeniach, dokonywania wyborów i nabywania wiary w siebie.

Przemoc psychiczna jest trudna do określenia, ale znacznie trudniejsza do zaobserwowania. W jej zakres oprócz uprzednio wymienionych zachowań rodzicielskich, wchodzi również inne, takie jak: brak wsparcia i zainteresowania się dzieckiem, a także nadmierne kontrolowanie oraz wzbudzanie poczucia winy. Do tej kategorii wlicza się wszelkie zachowania opiekunów, które w sposób intencjonalny odbierają dziecku poczucie bezpieczeństwa, narażają go na lęk, samotność i smutek. Każde jego upokorzenie jest formą przemocy emocjonalnej. Łamane są tu nie tylko jego prawa, ale też deptana jest ludzka godność i podstawowe ludzkie potrzeby. K. Holka-Marzec określa te stany jako „bolesne cierpienie psychiczne lub moralną udrukę...” (Holka-Marzec 1996: 28). Dzieci narażone są na różne oblicza przemocy w domu, w szkole, lecz nie ulega wątpliwości, iż najbardziej boleśnie ranią słowa padające z ust rodziców. Od nich właśnie dzieci oczekują miłości i zrozumienia, życzliwej pomocy i wsparcia w trudnych sytuacjach losowych w szkole, w grupie rówieśników czy w innych środowiskach społecznych.

Różne formy zachowań rodziny z dysfunkcją emocjonalną w stosunku do dziecka, wskazujące na przemoc psychiczną, powodują ich zaburzenia prowadzące ubóstwa uczuciowego, osłabienia lub całkowitego zerwania więzi emocjonalnej z rodzicami.

Przemoc psychiczna wobec dziecka w środowisku rodzinnym w postaci agresji werbalnej (krzyki, zastraszanie, groźby, konflikty otwarte o dużej sile emocjonalnej) powoduje u dziecka niską samoocenę. Forma przemocy rodzicielskiej w postaci izolacji fizycznej i społecznej dziecka np. zamykanie w pokoju, eliminowanie kontaktu z grupą rówieśniczą kształtuje u niego labilność emocjonalną, zachowania agresywne lub bierność w kontaktach społecznych.

Postawy unikające i otrącające rodziców wyrażają się w postaci braku dialogu w środowisku rodzinnym, obojętności, odmowy i odtrącania uczuć i kontaktów społecznych, degradowania wartości i osobowości dziecka. Wywołują one opóźnienia rozwoju emocjonalnego, izolację społeczną i obojętność w domu rodzinnym i środowisku rówieśniczym. Zachowania rodziców wskazują na poniżanie godności dziecka wyrażające się w ośmieszaniu jego działań, przezywaniu, krytykowaniu przy kolegach i koleżankach, ignorowanie jego osoby wpływa negatywnie na rozwój intelektualny, wywołuje agresję, złość wobec psychicznego zniewolenia przez rodziców.

Zachowania rodziców, które poniżają godność dziecka, a polegają na ośmieszaniu jego działań, przezywaniu, krytykowaniu przy kolegach i koleżankach, ignorowaniu jego osoby wpływają negatywnie na rozwój intelektualny dziecka, wywołują u niego agresję i złość. Takie negatywne działania rodziców potęgują u dzieci zachowania antyspołeczne, a nawet próby samobójcze.

4. Uwagi końcowe

W rodzinie współczesnej skutek różnych uwarunkowań mikrospołecznych (wewnątrzrodzinnych) i makrospołecznych (tkwiących w środowisku społecznym) mogą występować pojedyncze bądź zespołowe dysfunkcje w środowisku rodzinnym. Wśród różnych na szczególną uwagę zasługują dysfunkcje emocjonalne. Rodzina z syndromem emocjonalnym staje się wewnątrznie niestabilna, zaburzona jest atmosfera domowa, słabnie więź uczuciowa we wspólnocie, ulegają degradacji potrzeby psychiczne i społeczne członków rodziny, a szczególnie dzieci.

Rodzice – sprawcy przemocy wobec dzieci – często starają się doprowadzić do ich izolacji psychicznej, a szczególnie społecznej. Kontrolują i nadmiernie ograniczają kontakty dziecka z koleżankami, kolegami, a nawet grupą rówieśników funkcjonującą w szkole. Czynią krytyczne uwagi dziecku w obecności kolegów, co powoduje u niego wstyd, brak poczucia bezpieczeństwa i izolację w grupie. Konsekwencją tych zachowań rodzicielskich jest osamotnienie dziecka zarówno w środowisku rodzinnym i rówieśniczym. Rodzice stosujący przemoc psychiczną wobec dziecka uważają z jednej strony, że jest to ich system oddziaływań wychowawczo-opiekuńczych, z drugiej strony nasilenie poziomu przejawianej przemocy emocjonalnej pragną ukryć we własnym środowisku rodzinnym, jako wewnętrzny problem domowy. Każde ujawnienie przez dziecko na zewnątrz rodziny krzywdzących zachowań rodzicielskich jest surowo karane. Narastają wówczas izolacja

społeczna i psychiczna dziecka w domu, które ukrywa przed innymi swoje cierpienie i staje się coraz bardziej bezsilne wobec rodziców:

Rodzice stosujący przemoc psychiczną w postaci gróźb, demonstracji siły, poniżania, wulgarnych zachowań, izolacji, degradacji emocjonalnej zmuszają dziecko – ofiarę przemocy – do wykonywania czynności, które są dla niego wstydlive, upokarzające, traumatyczne i wymuszone.

Słuszny pogląd wyraził T. Kotarbiński (1979) w dziele *Medytacja o życiu rodzinnym*, iż do bezspornych prawd należy i ta, że żadne dziecko nie przyszło na świat na własną prośbę. Darem istnienia obdarzyli je rodzice. Ale ten dar, bez daru dodatkowego w postaci zapewnienia odpowiednich warunków, przekształca się w krzywdę mu wyrządzoną. Rodzice są odpowiedzialni wobec dziecka za jego wychowanie, socjalizację, bezpieczeństwo, zdrowie. Mają wobec niego dług do spłacenia w postaci miłości, uznania, dialogu społecznego, więzi uczuciowych.

Bibliografia

- Bartnicka D. M. (2003), *Doświadczenie jakości życia w rodzinach destrukcyjnych* [w:] Poraj G., Rostowski J. (red.), *Zagrożenia życia rodzinnego*, Łódź.
- Kawula S. (1999), *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych. Szkice o współczesnym wychowaniu*, Toruń.
- Kotarbiński T. (1979), *Medytacje o życiu godziwym*, Warszawa.
- Mazur J. (2002), *Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość*, Warszawa.
- Mellibruda J. (1998), *Oblicza przemocy*, „Remedium”, nr 9.
- Pospiszyl I. (1994), *Przemoc w rodzinie*, Warszawa.
- Sajkowska M. (2000), *Zjawisko krzywdzenia dzieci w świetle badań empirycznych* [w:] Bińczycka J. (red.), *Bici – Biją*, Warszawa.
- Sasol H. D. (1998), *Niebieskie Karty*,
- Świdarska M., (2008), *Czy agresja jest wrodzona?* [w:] Szczepanik R., Wawrzyniak J., *Różne spojrzenia na przemoc*, Łódź.